

OPASNA SJEĆANJA I POMIRENJE

KONTEKSTUALNA
PROMIŠLJANJA O RELIGIJI U
POSTKONFLIKTNOM DRUŠTVU

Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević (ur.)

BIBLIOTEKA ECUMENICA
Izdavač EX LIBRIS, Rijeka
Za izdavača ŽELJKO MEĐIMOREC

Urednik ZORAN GROZĐANOV
Dizajn DAMIR BRALIĆ
Prijelom HRVOJE ŽIVČIĆ
Tisak GRAFOMARK

traduki^T

Objavlivanje ovog djela omogućila je književna mreža TRADUKI koju čine Ministarstvo za europske i međunarodne poslove Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, Švicarsko vijeće za umjetnost Pro Helvetia, Kulturkontakt Austria, Goethe Institut, Slovenska agencija za književnost i Zaklada S. Fischer.

SADRŽAJ

UVOD, 7

PRVI DIO

POLITIKA, TEOLOGIJA I SJEĆANJE

MIROSLAV VOLF

Kako ispravno pamtiti zlodjela: o sjećanju žrtava i počinitelja, 13

ALEN KRISTIĆ

Vjerske institucije u BiH: govor 'razrokosti?', 33

NORBERT RECK

Hanna Mandel: Opasne uspomene na Auschwitz i težnja za pomirenjem, 73

JÜRGEN MOLTSMANN

Opraštanje grijeha... a tko opravdava žrtve?, 85

DARKO ĐOGO

Politikantska ili politička teologija 1945–2010 ili o (ne) mogućnosti jedne jugoslovenske političke teologije, 93

ZLATIBORKA POPOV-MOMČINOVIĆ

Religija i politika u postkonfliktnom društvu – politička ili 'politička', 129

NIKOLA KNEŽEVIĆ

Između anamnetičkog uma i kulturalne amnezije: ka afirmaciji kontekstualne političke teologije u regionu, 147

ZORAN TURZA

Fragmenti kao teološki potencijal, 163

IRINA RADOSAVLJEVIĆ

Predstava stradanja u pravoslavnoj ikonografiji kao obrazac teologije sećanja i pomirenja, 181

DRUGI DIO
KULTURA, RELIGIJA I SJEĆANJE

ALEIDA ASSMANN

Transformativna snaga sjećanja, 195

UGO VLAISAVLJEVIĆ

Religija i politika svetog, 215

JADRANKA BRNČIĆ

Pamćenje, trauma, praštanje i kršćanska odgovornost, 245

SRĐAN SREMAC I SERGEJ BEUK

Religija, duhovnost i posttraumatsko sećanje, 267

MIROSLAV KEVEŽDI

Evropska kultura sećanja, 285

DAVOR DŽALTO

(Ne)postojanost sećanja, 297

VIOLETA CVETKOVSKA OCOKOLJIĆ, TATJANA CVETKOVSKI I

ANA LANGOVIĆ MILIĆEVIĆ

Medijsko podsećanje i/ili zajedničarenje, 309

MARTINA TOPIĆ

Diskursi o religiji i pomirenju u Hrvatskoj:
modernost i postmodernost, 327

ZORICA KUBURIĆ

O mogućnostima izgradnje međusobnog
poverenja na Balkanu, 357

UVOD

U organizaciji *Centra za istraživanje religije, politike i društva* iz Novog Sada, izdavačke kuće *Ex libris* iz Rijeke i *Doma omladine Beograda*, pod pokroviteljstvom Europske mreže za promociju književnosti i knjiga *Traduki* iz Njemačke – međunarodni znanstveni skup održan je u Beogradu 10. i 11. lipnja 2011. godine na temu: *Opasna sjećanja i pomirenje: kontekstualno promišljanje o religiji u postkonfliktnom društvu*.

7

Uvod

U posljednjih nekoliko godina na prostoru bivše Jugoslavije puno je pisano o pomirenju, uglavnom sa društveno-političkog aspekta. Međutim, postavlja se pitanje da li je sve rečeno na ovu temu (ma koliko ona bila neiscrpna), pa svaki novi pokušaj ukazivanja na ovaj problem predstavlja samo ponavljanje već izgovorenog ili nam je neophodno neprekidno ukazivanje na složenost ove problematike? Mora se priznati da je o kulturi pamćenja malo pisano (a puno govoreno) na našim prostorima, posebno u teološko-religiološkom diskursu. Spomenuti deficit istraživanja ove problematike vjerovatno je posljedica, s jedne strane složenosti samog predmeta, a sa druge strane nerazvijenosti i inertnosti domaće teologije i religiologije za ovu nadasve zahtjevnu i izazovnu temu.

Pitanja od kojih polazimo u ovom zborniku radova su: Postoji li kontekstualno religiološko promišljanje u zemljama regije kao anamnetičko-kritički interdisciplinarni diskurs koji želi ispitati uzroke i posljedice sukoba i objasni ih teološkim, filozofskim, antropološkim, sociološkim putem i pruži neophodan teorijski doprinos naporima da se slični konflikti u budućnosti nadiđu? Koliko je važno da sjećanje bude zastupljeno u religiološkom diskursu unutar naše regije opterećene prošlošću i sukobima? Na koji

način je moguće (de)konstruirati prošlost (ne)brisanjem karika kolektivnog pamćenja politički i religijski motiviranih sukoba? Kako se (ne)sjećati na ispravan način? Koja je odgovornost političkih elita i religijskih zajednica u kreiranju identiteta i kolektivnog pamćenja? Na koji način mediji i institucije (ne)utječu na kreiranje kulture pamćenja, identitete žrtava i počinitelja, sukoba i pomirenja? Koje je mjesto i uloga kolektivne odgovornosti u formiranju sjećanja i priznavanju krivnje?

Očito je da se u regiji suočavamo sa kvalitativnim i kvantitativnim deficitom ovakve vrste diskursa. Kontekstualno osjetljivo teorijsko promišljanje pored snažnog anamnetičkog impulsa usmjerenog prema prevladavanju prošlosti nužno se mora baviti i dekonstrukcijom raznih društvenih pojava dajući tako religiologiji aktualnost i djelatnost, rastavljajući je pritom od 'društveno političke nedužnosti'. Dakle, nedovoljna zastupljenost ovakve vrste kritičke svijesti za posljedicu ima negativne, ne samo znanstvene, već i religijsko-političke implikacije, pogotovo kada se govori o međureligijskom dijalogu, koji je zemljama u regiji neophodan. Imajući u vidu znanstveno-akademsku aktualnost religijsko-političkog promišljanja u svijetu, smatramo da je neophodno učestvovati u ozbiljnom interdisciplinarnom istraživanju koji će dati nesumljiv doprinos našem društvenom i akademskom kontekstu.

Predstavljani radovi mogu se podijeliti u dvije glavne tematske cjeline. Prva cjelina obuhvaća radove iz područja 'Teologije, religije i sjećanja' dok se druga tematska cjelina više usmjerava na promišljanje odnosa 'Kulture, religije i sjećanja'. Ovakva podjela je nužna budući da pitanje pomirenja, pa i onog religijskog, uloge religijskih zajednica u nedavnim sukobima na području bivše Jugoslavije, ne predstavljaju izazov samo za teologe, već više i za istraživače neteoloških disciplina. Nekoliko tekstova u ovome Zborniku izvorno nisu izloženi na konferenciji u Beogradu – članci Aleide Assmann, Jürgena Moltmanna i Miroslava Volfa. 9. i 10. travnja 2011. godine u Bad Bollu u Njemačkoj održan je

simpozij o sjećanju prigodom 85. rođendana prof. Jürgena Moltmanna. Budući da su se obje konferencije bavile vrlo sličnom tematikom, susretljivošću prof. Moltmanna ustupljeni su nam i ti članci koji do sada nisu objavljeni, na čemu mu ovom prilikom zahvaljujemo.

U nadi da će se ovakve i slične teme u budućnosti češće nalaziti na akademskom programu u zemljama regije, sa zadovoljstvom predstavljamo i preporučujemo ovu knjigu čitalačkoj publici na ocjenu.

9

Uvod

Urednici

PRVI DIO
POLITIKA, TEOLOGIJA I SJEĆANJE

MIROSLAV VOLF

KAKO ISPRAVNO PAMTITI ZLODJELA:
O SJEĆANJU ŽRTAVA I POČINITELJA

S engleskoga prevela Dragana Divković

Odmah na početku bih trebao obznaniti da je moje intelektualno zanimanje za niz pitanja o sjećanju autobiografski uvjetovano. Tlo koje je iznjedrilo moje ideje o pamćenju zlodjela je nedavni rat u bivšoj Jugoslaviji, rat u kojem su se sukobili Hrvati, Srbi i Bošnjaci zbog geografske teritorije, ekonomskih resursa, političke kontrole, vjerskog i kulturnog identiteta i – u svemu tome – zbog kolektivnog pamćenja. Moje ideje također su usko vezane za vlastita iskustva kao pripadnika manjinske vjerske zajednice te teologa koji je živio pod komunističkim režimom bivše Jugoslavije. Na primjer, prikaz mojih ispitivanja od strane obavještajne službe Jugoslavenske narodne armije narativna je okosnica moga djela *Svrha sjećanja*, gdje najiscrpnije obrađujem sjećanje na zlodjela, a na kojoj se temelji i koja proširuje ovaj tekst.¹

Ipak, bar po mom mišljenju, ni ta knjiga niti ovo sadašnje predavanje ne odnose se samo na to kako sam se *ja* borio da ispravno pamtim vlastite i patnje te zlodjela moga naroda, nego na to kako bi *mi*, kao pripadnici zapadnih društava u određenom periodu naših kulturnih povijesti, trebali pamtiti. Štoviše, s obzirom da sam nepopravljivi univerzalista, zbog svoje vjere u Jednog Trojedinog Boga, moja razmišljanja o ovim pitanjima odnose se na način na koji bi *mi kao ljudska bića*, a ne samo kao pojedinci ili pripadnici neke skupine u današnjem zapadnom svijetu, trebali pamtiti u jednom globaliziranom svijetu obilježenom nezajajljivim nasiljem. Nadam se da ću, pišući iz vlastite perspektive, dati obris vizije koja, uz prilagodbe na lokalne uvjete, ima neki univerzalni smisao.

Kao što se da zaključiti iz naslova, moj esej je nesumnjivo normativan, a ne samo analitičan, više meditativan, nego strogo

1 MIROSLAV VOLF, *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2006).

akademski. Prije nego direktno pristupim problemu ispravnog sjećanja na zlodjela, ukratko ću se osvrnuti na svoje pretpostavke kao i na aktere i ciljeve sjećanja.

I.

16

MIROSLAV VOLF

Kako ispravno
pamtiti zlodjela:
o sjećanju žrtava
i počinitelja

Pretpostavke. Prijedlog o ispravnom pamćenju zlodjela koji nudim ovdje je *kršćanski*, s obzirom da se obilato i nedvojbeno oslanjam na izvore kršćanske vjere. Osmislio sam ga u kontekstu šireg kršćanskog prikaza iskupljenja, a posebno ‘iskupljenja prošlosti’ (da upotrijebim Nietzscheovu frazu iz djela *Tako je govorio Zaratustra*²)—jedne od važnijih tema kršćanske teologije spasenja. Kao što sam ukazao u *Svrsi sjećanja*, pored ostalih elemenata kršćanske vjere, sljedeća uvjerenja oblikuju moj prikaz ispravnog pamćenja zala:

1) Nismo se tek slučajno zadesili na svijetu kao produkti slučajnosti ili nužde; Bog ljubavi nas je sve stvorio, zajedno sa našim složenim i dinamičnim svijetom.

2) Nismo na svijetu tek da se brinemo samo za sebe, težeći ka životu lišenog bola a što većeg zadovoljstva; Bog nas je stvorio da živimo s Bogom i jedni s drugima, u zajedništvu ljubavi obilježenom pravdom.

3) Čovječanstvo nije ostavljeno da se samo bori s razdornim i kobnim rezultatima naše nemogućnosti da volimo Boga i bližnjega – s rascjepima antagonizma i patnje, koji se protežu kroz cjelokupnu ljudsku povijest i ostavljaju ožiljke na svim pojedinačnim životima; po Kristu, Bog je ušao u ljudsku povijest i Kristovom smrću na križu neopozivo pomirio ljudska bića s Bogom i jedne s drugima.

4) Iako se uopće tako ne čini, lakomo vrijeme nas neće progutati i baciti u ništavilo; na kraju povijesti, Bog, koji je po Isusu Kristu nadvladao našu smrtnost, naša će krhka tijela učiniti neuništivima te povratiti istinski život otkupljenima, tako da zauvijek možemo uživati u Bogu, u nama samima, jedni u drugima u Bogu.

2 FRIEDRICH NIETZSCHE, *Thus Spoke Zarathustra*, in *The Portable Nietzsche*, trans. and ed. Walter Kaufmann (New York: Penguin, 1976), 251–52.

5) Neopozivost vremena neće utkati zla koja smo počinili, niti patnje koje smo podnijeli, u nepromjenjivu realnost naše prošlosti; zlo neće, na koncu, nadvladati zločinca a zločinac neće, na koncu, nadvladati žrtvu; patnja neće imati posljednju riječ; Bog će razotkriti istinu o zlama, osuditi svako zlodjelo te otkupiti i zločince pokajnike i njihove žrtve, mireći ih time s Bogom i jedne s drugima.

Naravno, one osobe, bilo da su religiozne ili ne, koje se ne slažu sa svim ili nekim od ovih uvjerenja, drugačije će pristupiti ovom problemu pamćenja. Ipak se nadam da će doći do značajnih preklapanja između načina na koji ja, u svjetlu ovih pretpostavki, shvaćam ispravno pamćenje zla, i načina na koji bi oni to mogli shvatiti. U slučajevima kada nema preklapanja, nadam se da će moja razmišljanja potaći druge da promišljaju ovo vječito pitanje ljudske egzistencije, koristeći svoje vlastite tradicije.

Akteri. U sljedećem kratkom prikazu ispravnog pamćenja zala, primarni akteri pamćenja (i nepamćenja, ukoliko je nepamćenje oblik djelovanja) su pojedinci. Ne želi se time, međutim, reći da je pamćenje tek osobna i pojedinačna pojava. Po mom viđenju, pojedinci su društveno oblikovani. Strogo uzevši, pojedinačna ljudska bića ne postoje (osim, možda, u socijalnim snatrenjima npr. okorjelih zagovornika političkog liberalizma); postoje, zapravo, samo osobe u višestrukim, pluriformnim, višerazinskim i privremeno produženim odnosima te umetnute u kulturne matrice i institucionalne okvire. Sjećanja osoba su, stoga, uvijek društveno 'konstruirana', čak i ako se konkretno sjećanje dešava dok neuroni pršte u glavi pojedinca.

Maurice Halbwachs je, opširnije od bilo koga prije njega, istakao da se svaka osoba sjeća, ne sama već kao pripadnik neke skupine. Kod Halbwachsa ne uvažavam uvjerljivu tvrdnju da pojedinac ne može imati nepodijeljene uspomene na osobna iskustva, nego argument da se sjećanja oblikuju i vremenom održavaju u određenom društvenom okviru.³ Posljedice ispravnog pamćenja zala

3 vidjeti MAURICE HALBWACHS, *The Collective Memory* (New York: Harper-Colophon Books, 1950).

su značajne. Sposobnost osobe da ispravno pamti vezana je, dakle, za zajednice sjećanja; bit ćemo u stanju ispravno sjećati se samo ukoliko se smjestimo u zajednice pravog sjećanja. Te zajednice su za mene kršćanske crkve, normativno shvaćene kao mjesta slavljenja Euharistije. Zajednička sjećanja na smrt i uskrsnuće Kristovo, koja u sebi sadrže sjećanja na Izlazak izraelskog naroda, su meta-sjećanja s ciljem da uprave na koji način bi se mi, kao crkvene zajednice i kao njihovi pojedinačni pripadnici, trebali ispravno sjećati zala. (Ovdje ne istražujem kako bi sjećanje na ispravan način izgledalo na nacionalnoj razini.)

Cilj. Moje zaključno okvirno razmatranje odnosi se na cilj pamćenja. Važnost cilja proizlazi iz nesumnjivo pragmatičnog (što se razlikuje od čisto kognitivnog) predmeta pamćenja. Po pravilu, mi *činimo* nešto sa sjećanjima; i baš *uvijek* nešto činimo sa sjećanjima na zla, bilo da smo ih pretrpjeli ili počinili. Prema tome, pamćenje je ciljno orijentirana praksa. Ispravno pamćenje zlodjela, između ostalog, znači da to pamćenje bude vođeno njegovim pravim ciljem. Ali koji je pravi cilj pamćenja zlodjela?

U opsežnoj literaturi o sjećanju – a u zadnja dva desetljeća svjedoci smo pravog buma na području proučavanja sjećanja, potaknutog onim što se može nazvati kulturnom opsesijom sjećanjem – najistaknutije kandidate za ispravni cilj pamćenja je lako uočiti: kao žrtve, pamtimo kako bi se iscijelili i zaštitili; kao počinitelji, pamtimo kako bi se pokajali i popravili; kao promatrači, pamtimo kako bi odali počast žrtvama te pomogli spriječiti da druge ne zadesi slična sudbina. U svakom slučaju, možemo iskriviti ciljeve pamćenja. Kao žrtve, ponekad pamtimo kako bi gajili mržnju, držali počinitelje u svojoj moći te legitimirali traženje osvete; kao počinitelji, često (pogrešno) pamtimo kako bi izbrisali svoju krivicu ili prebacili je nekom drugom, te kako bi izmanipulirali ljude da nas oslobode odgovornosti; kao promatrači, svečano izjavljujemo da nikada nećemo zaboraviti nanesena zla, kako bi lakše živjeli sa našim suučesništvom u zlodjelima koja se danas dešavaju. Kako bi se zla ispravno upamtila, presudno je utvrditi i čvrsto se držati pravih ciljeva sjećanja.

Po meni, u kršćanskoj vjeri, konačni cilj pamćenja pretrpljenih zlodjela je stvaranje zajednice ljubavi, u kojoj se društvene veze razorene nasiljem, nepravdom i prijevarom obnavljaju. Po svoj prilici, cilj Južnoafričke komisije za istinu i pomirenje – uz sva njena ograničenja, najizuzetniji slučaj javnog sjećanja na zlodjela – bio je pomoći žrtvama i počiniteljima da se pomire. Niti želim osporiti ni ocrniti druge ciljeve sjećanja, od kojih sam neke gore spomenuo; naprotiv, smatram ih nužnim. Ali predlažem da ih smjestimo u taj uzvišeni cilj pamćenja zala zarad (ponovnog) stvaranja zajednice ljubavi. Pamtimo kako bi se pomirili. Pomiriti se možemo na pravi način samo ako ispravno pamtimo; a možemo ispravno pamtititi samo ako nastojimo pomiriti se na pravi način.

‘Konačno pomirenje’ i stvaranje ‘zajednice ljubavi’ mogu zvučati kao utopijski ciljevi. Za kršćane, ‘utopijski’ možda baš i ne bi bio pravi izraz. Jer, konačno pomirenje pravac je kojim ide cjelokupna povijest; preciznije rečeno, Bog vodi povijest do trans-povijesnog ‘mjestā’. Po mom mišljenju, ovaj trans-povijesni cilj povijesti i ‘povijesna’ stvarnost križa i uskrsnuća Kristova kojim Bog ostvaruje taj cilj, zacijelo oblikuje ono što znači ispravno pamtititi zlodjela. Drugim riječima, kako bi ispravno zapamtili jedno jedino zlodjelo – samo jedno zlodjelo u međusobno povezanom i isprepletenom nizu zlodjela, tako sveprisutnih u povijesti ljudskog roda – ne možemo se jednostavno svesti na unutarnji život pojedinaca, niti čak na osobne živote u kontekstu njihovih široko shvaćenih društvenih odnosa. Sjećanje moramo vezati za konačni cilj i ljudskog života i ljudske povijesti.

Odmaknimo se sada malo od konačnog cilja i približimo se sadašnjici našeg dvosmislenog, i oslobađajućeg i destruktivnog, pamćenja zala.

II.

Pamti! Široko prihvaćeni suvremeni stav na Zapadu prema pamćenju zala često više potkopava nego nam pomaže postići cilj pomirenja. Možemo ga, prilično kratko i grubo, rezimirati u dvojnu